

А. В. Лазоренко

ПИВИХИНСЬКА КУЛЬТУРА СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Подається загальна характеристика пивихинської культури доби пізнього енеоліту.

Понад тридцять років тому в Україні було відкрито та досліджено Пивихинське поселення. Воно мало своєрідний комплекс, що дозволило В. М. Даниленку виділити пивихинську культуру¹. За останні десятиріччя на території України кількість таких пам'яток неспинно зростала. Відомо уже близько 100 пунктів, де знайдено пивихинську кераміку. Більшість пам'яток зосереджено в Середньому Подніпров'ї. Однак доводиться говорити про те, що на сьогодні зібраний матеріал не отримав належної інтерпретації. І це незважаючи на те, що до археологічних і антропологічних матеріалів з пивихинських пунктів у фахівців інтерес дуже великий. Пам'ятки давно привертають увагу вчених у зв'язку з вирішенням деяких важливих питань історичного розвитку первісної епохи Східної Європи і прилеглих до неї територій.

У географічному плані до групи, що є предметом нашого дослідження, входять в основному дві області: Черкаська і Полтавська. Там В. М. Даниленком, а пізніше й іншими дослідниками, було проведено розвідки та розкопки, що супроводжувались знахідками пивихинських матеріалів.

Перші відомості про знахідки пивихинської культури на території Середнього Подніпров'я належать до 1898 р. В одному з курганів с. Сушки Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 1, 1) Є. О. Зноско-Боровським було виявлено кераміку, яку В. М. Даниленко охарактеризував як типову для Пивихи. Серед знахідок представлено мідний ніж і своєрідну статуєтку². В. М. Даниленко повідомляє про поховання під курганним насипом із кількома людськими черепами, характерною посудиною і статуєткою у вигляді жінки з «німбом», яка сидить³.

1949 р. одиничні фрагменти пивихинської кераміки було виявлено Пороською експедицією під керівництвом Р. І. Виєжаєва в районі Канева Черкаської обл.⁴. Сліди поселення з подібною керамікою знайдено 1950 р. В. М. Даниленком у двох місцях: поблизу районного центру Обухів на горі Черничка і на дюнних утвореннях у долині р. Стугна між Обуховом та с. Таценки⁵ (рис. 1, 2).

У червні 1958 р. під час проведення розвідки в зоні затоплення Кременчуцького водосховища Д. Я. Телегіним неподалік с. Максимівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. виявлено поселення енеоліту — ранньої бронзи. Поселення прошурфовано, зібрано близько 100 фрагментів кераміки та крем'я⁶ (рис. 2; 3). Однак культурну належність цих знахідок було визначено тільки внаслідок проведених у серпні 1958 р. досліджень у районі с. Максимівка. Роботи проводились загоном Первісної археології, який очолював В. М. Даниленко, у складі Кременчуцької експедиції Інституту археології АН УРСР. Загін здійснив невеликі за обсягом роботи в урочищі гори Пивиха (рис. 1, 3).

В. М. Даниленко припускав, що на пивихинському поселенні існувало всього 1—2 наземних житла чи напівземлянки. Свідченням тому є вузька локалізація характерних для цього типу знахідок, а також невелика їх кількість. Під час розкопок Пивихи зібрано близько 50 фрагментів типового глиняного посуду, іноді — роз-

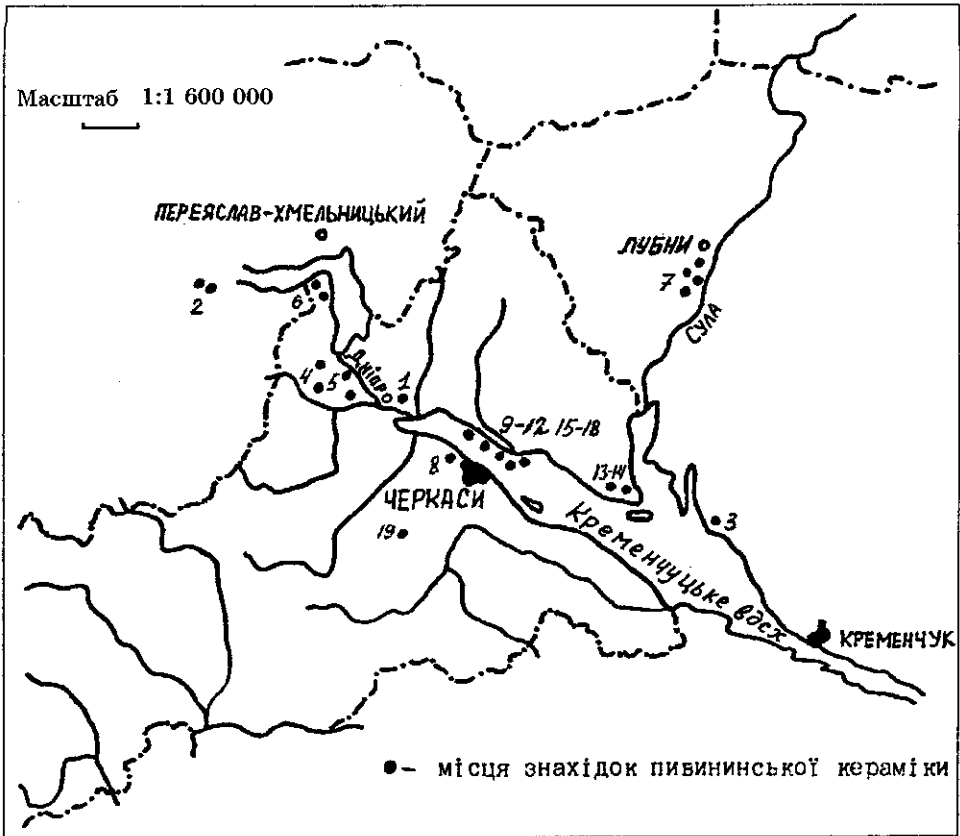

Рис. 1. Місця знахідок пивихинської культури.

вали, частини окремих посудин. Всього на Півнісі було розкопано половину території з вцілілим збереженим ґрунтовим покривом. Знахідки в основному представлені керамікою, виготовленою з червоної обпаленої глини, яка містить домішки вохри, і тертої обпаленої кераміки, що має в своїй структурі білуваті «волосинки».

Серед форм виділяються посудини з плавно відігнутими і заокругленими вінцями, а також миски із загнутими вінцями. Типовим є перлинний орнамент, одержаний в результаті нанесення заглиблень нижче зрізу вінця із внутрішнього боку посудини, з подальшим захищуванням виступаючого шматочка глини.

Крім перлинного, трапляється шнуровий орнамент, який складається із почергових зображень прямих та зигзагоподібних ліній. Цікава знахідка ніжки посудини, яка, на погляд В. М. Даниленка, вказує на наявність контакту з Трипіллям.

В. М. Даниленко на основі досліджень культурного комплексу Михайлівка II і Скелі-Каменоломні синхронізує їх, а також Пивиху, з пізнім Трипіллям (точніше з Усатовим)⁷. На його думку, пивихинська культура локалізується між Пслем і Ступною⁸.

Спільною експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту археології АН УРСР 1969 р. під час розкопок та розвідок у районі м. Канева виявлено сім пунктів, де знайдено пивихинську кераміку: с. Зарубинці (Батурова гора), с. Селище (Прилиз), с. Пекарі (Низька гора), околиці Канева: Ісківщина, Пилипенкова гора, Московка, Княжа гора (рис. 1, 4, 5). Ці матеріали засвідчують, що в районі Канева існувала певна кількість невеликих тимчасових поселень.

Кераміка характеризується плоскодонним посудом. Це переважно горщики з високими вінцями, які плавно переходять в покаті плічка, і невеликим плоским дном. Глина містить пісок, кривавик, тонкі мінеральні волоски. Майже весь посуд орнаментований. Візерунок вкриває лише верхню частину горщика, прикрашену «перлинами» і відбитками товстого шнура, рідше — гребінчастим штампом, ямками та нарізами. Ці пункти М. М. Бондар синхронізує з нижнім горизонтом

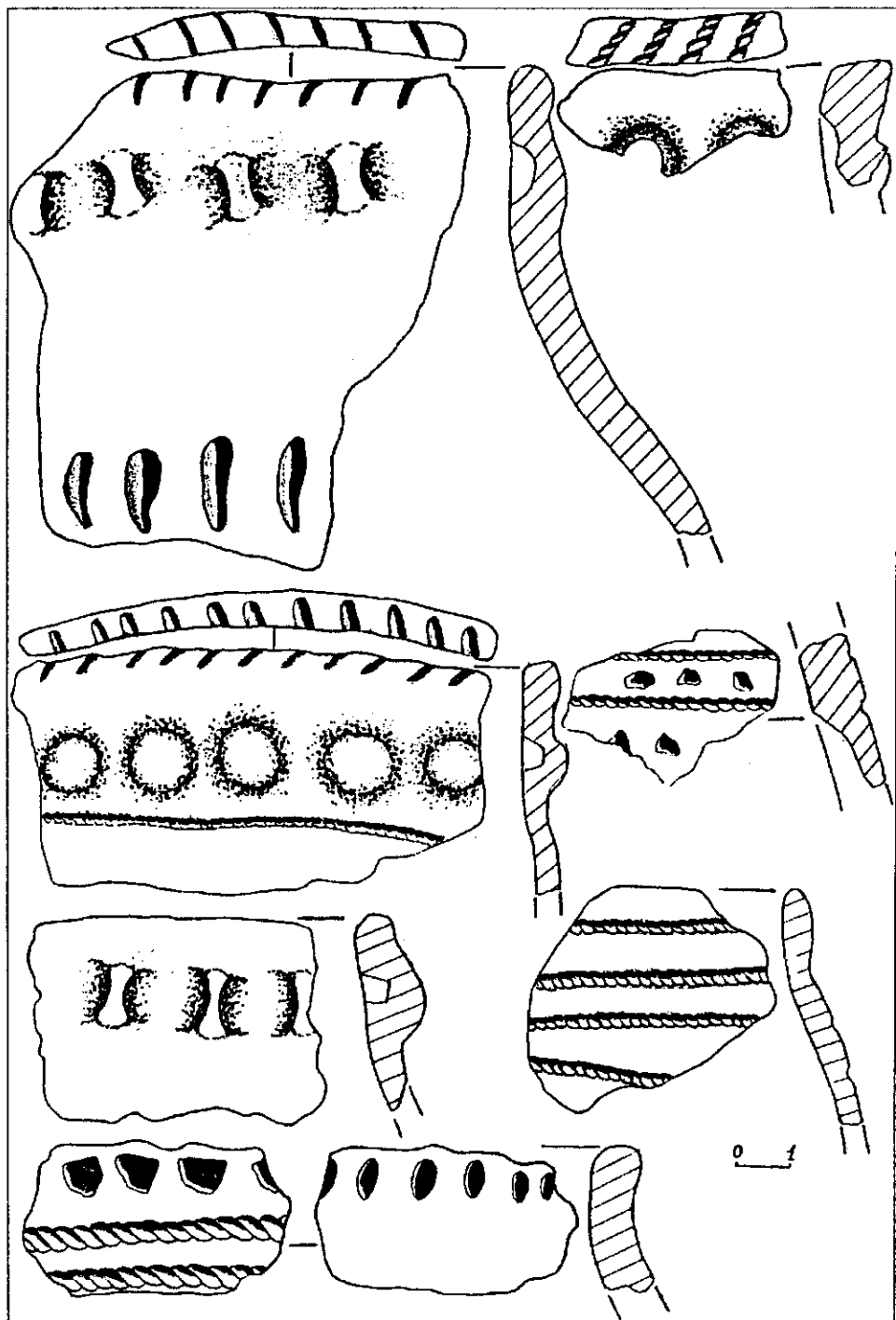

Рис. 2. Фрагменти кераміки з пивихинського поселення поблизу с. Максимівка.

середнього шару Михайлівського поселення та іншими аналогічними пам'ятками типу Пивиха — Рогачик⁹.

У 70-х роках у цьому районі було виявлено поселення поблизу сіл Монастирьок (ур. Городки), Зарубинці (ур. Мала Гірка), Пекарі (біля хутора Жмілька) з аналогічною керамікою¹⁰ (рис. 1, б).

1984 р. Лісостеповою Лівобережною експедицією Інституту археології АН УРСР в процесі проведення охоронних розкопок в зоні будівництва газопроводів на території Полтавської області відкрито і частково досліджено пам'ятки, що

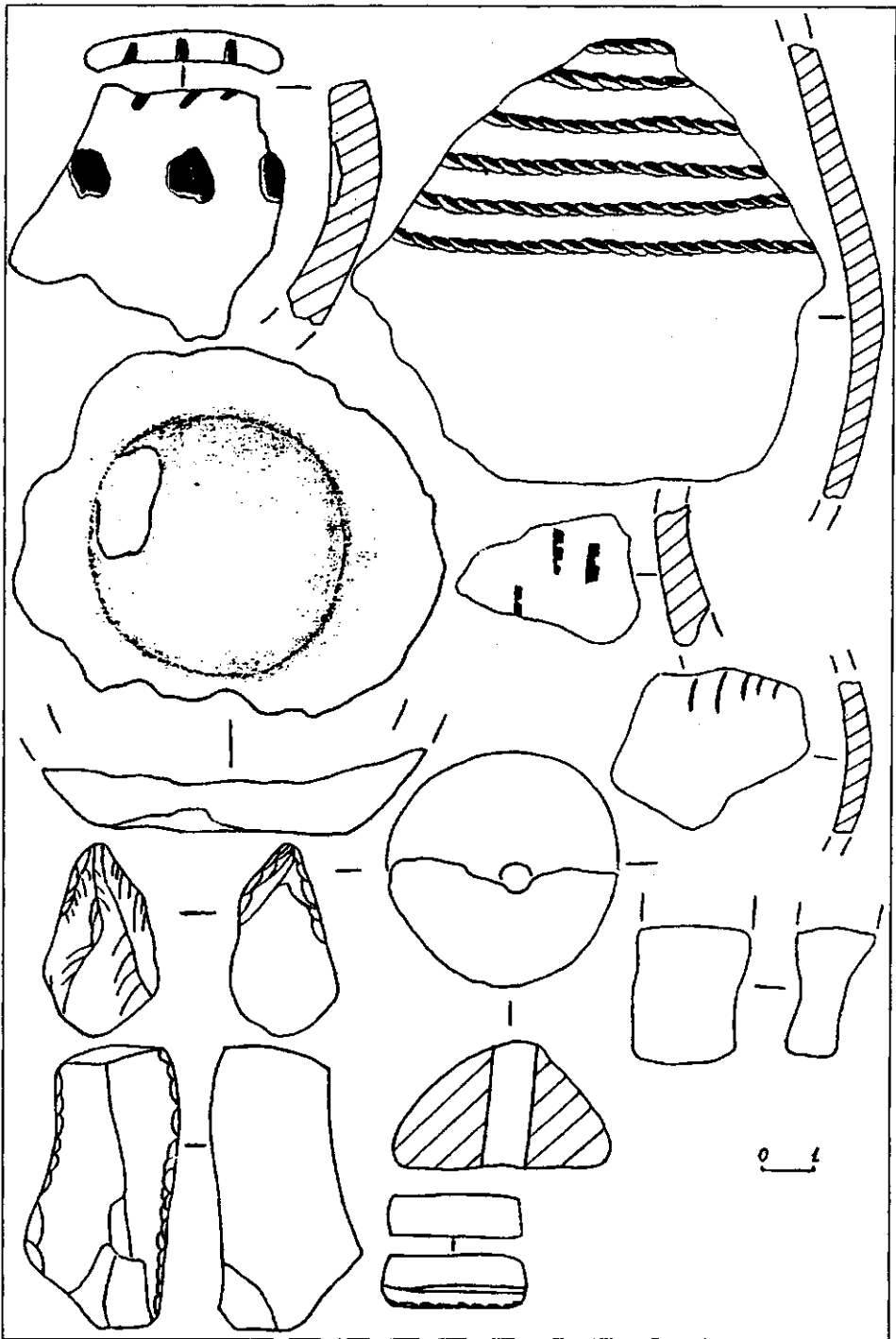

Рис. 3. Фрагменти кераміки, пряслице та креміль з пивихинського поселення поблизу с. Максимівка .

належать до пивихинської культури. Отримані результати вперше дозволили розкрити сутність та особливості розвитку даної культури, оскільки відомі раніше різні колекції не давали такої можливості.

Під час робіт у басейні р. Сула експедицією виявлено ряд одношарових енеолітичних пам'яток з керамікою пивихинського типу: Струлева гора, Прися, Міхновська гора, Лиса гора та ін. (рис. 1, 7). Ці пам'ятки за характером культурного шару і топографією чітко поділяються на дві групи.

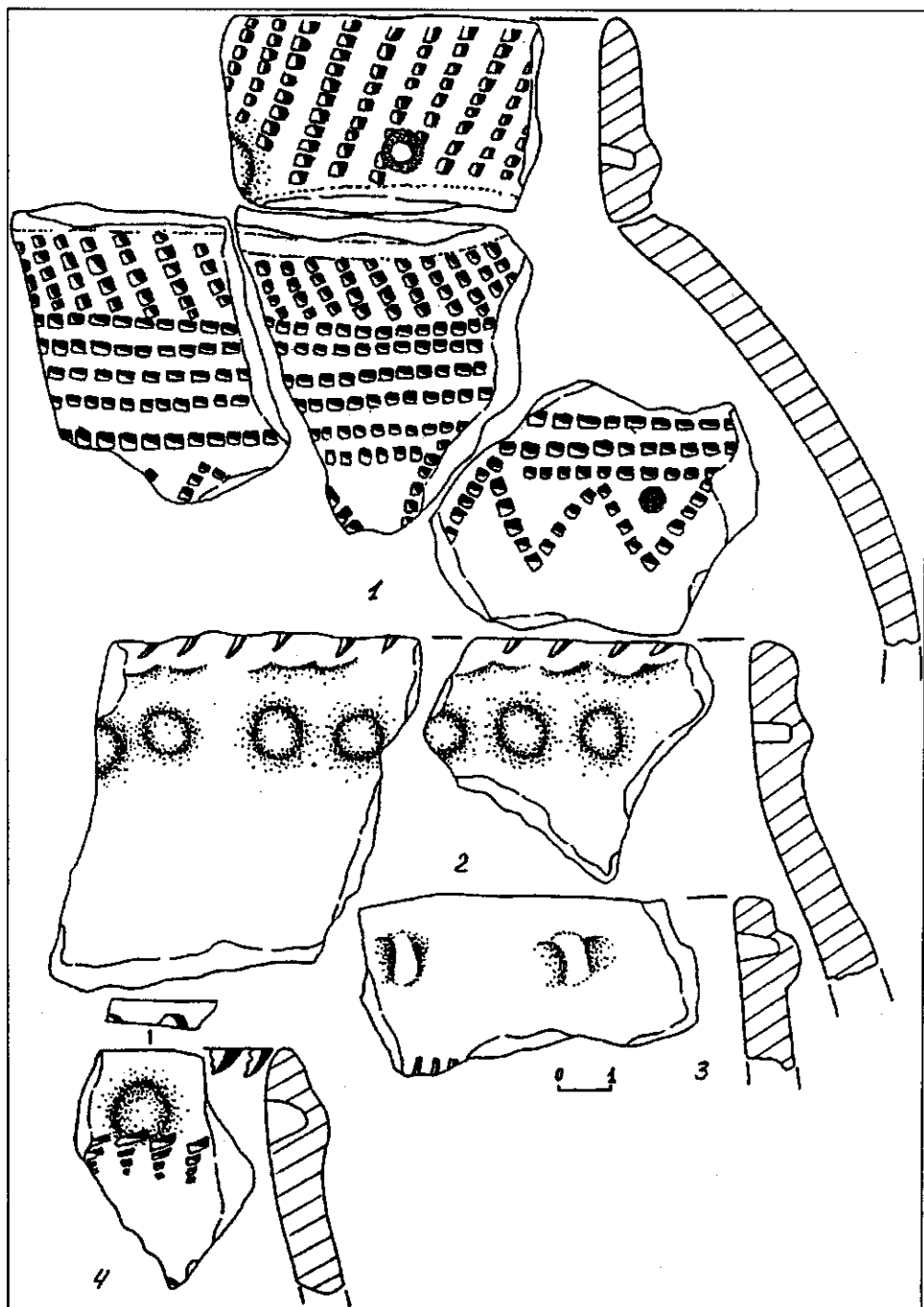

Рис. 4. Фрагменти кераміки, знайдені поблизу м. Черкаси: 1—3 — поселення Придніпровське I; 4 — поселення поблизу о-ва Железки.

До першої групи відносяться базові поселення, розташовані на високих мисах і залишках корінного берега: культурний шар заповнений залишками матеріальної культури і стаціонарних жител. Друга група — сезонні поселення, що знаходилися на дюнних пагорбах у заплавах річок. Планування жител поки що не встановлено. На даний час відомо лише те, що в найдавніших поселеннях (Струлева гора, Прися) житлом були землянки, а на пізніх (гори Міхновська і Лиса тощо) зафіксовано наземні глинобитні житла.

Уся кераміка плоскодонна, провідною формою є горщики з відігнутою короткою шийкою, ступінь відігнутості шийки дуже коливається, в результаті чого є

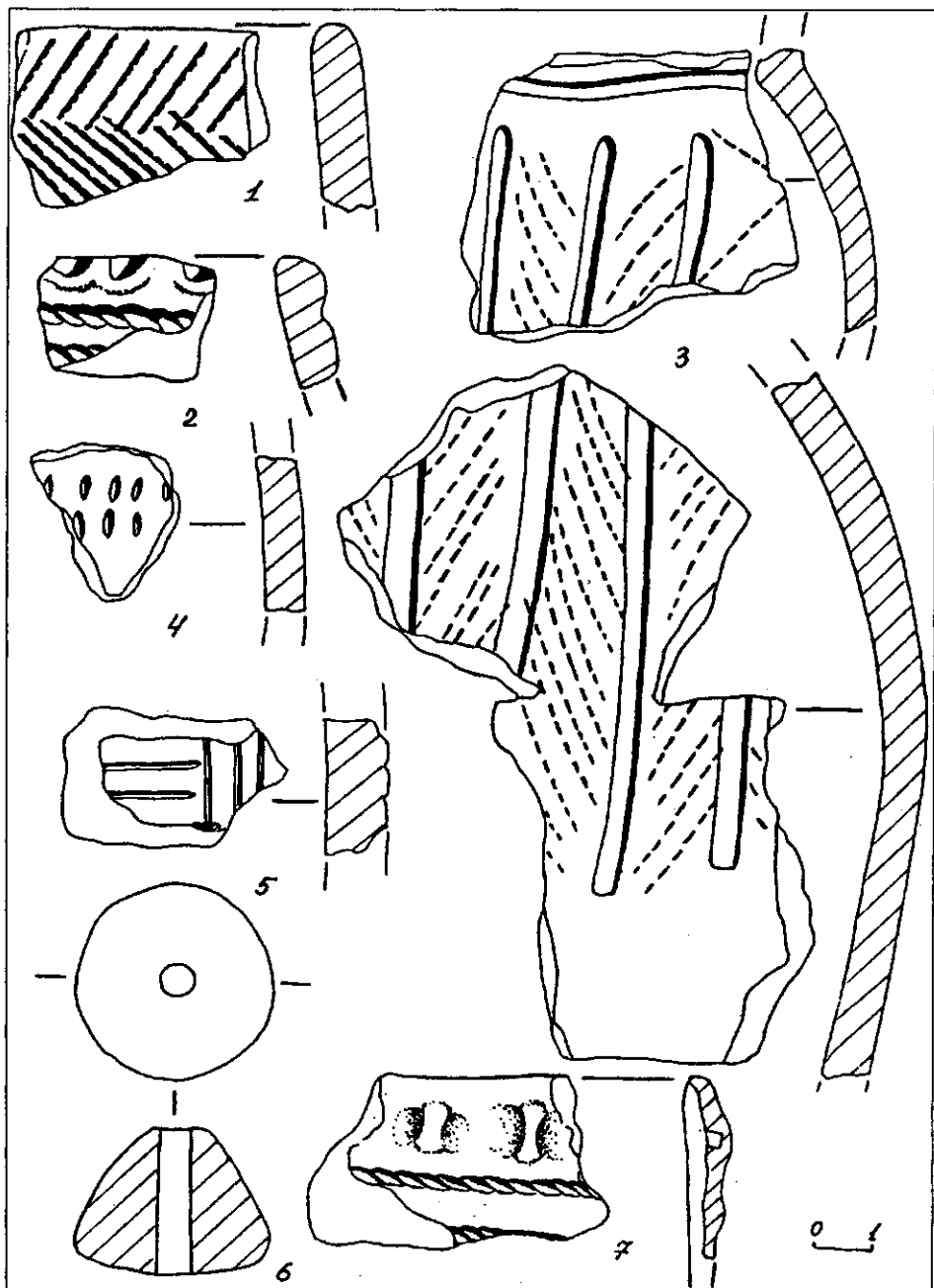

Рис. 5. Фрагменти кераміки, знайдені на поселеннях поблизу м. Черкаси: 1 — Дубинка — Бірки I; 2 — Сула — Острів I; 3—5 — Придніпровське I; 7 — Чапаївка 9А. 6 — пряслице, знайдене на поселенні Дубинка II.

проміжні форми (зокрема і з прямим вінчиком); є також миски з прямим або загнутим всередину краєм.

Домінуючою домішкою в керамічній масі є пісок, жорства, товчений кварцит, дрібно товчена черепашка, іноді перегоріла, у вигляді тонких довгих ниток. Значно менше домішки кривавика. Незначну частину кераміки виготовлено із добре відмуленої глини з жовтою чи вохристою поверхнею. Більшість фрагментів сірого або бурого кольорів, менше — червоного, з домішками кривавика.

Основним видом орнаментациї є «перлини», розміщені під краєм вінець чи по шийці, іноді вінця прикрашалися защипами. «Перлини» поєднувалися з відбитками дрібнозубчастого або великозубчастого гладеньких штампів. Досить поши-

реними є відбитки «гусеничного» штампу та дрібного шнура — поодинокі ямки або орнамент.

Цікавою є глиняна модель колеса з односторонньою ступицею. Це поки що єдина знахідка епохи енеоліту — ранньої бронзи в Лісостеповому регіоні Східної Європи. Знайдено також розтиральники, пести, велику зернотерку¹¹. Відсоток кісток домашніх тварин становить 77,3% від загальної кількості виявлених фауністичних залишків. Видовий склад стада: бик — 53%, кінь — 41,2%, вівця, коза — 5,8%¹². М. М. Чередніченко датував ці пам'ятки за наявністю в кераміці ознак Трипілля кінця етапу В — початку С1 рубежем IV—III тис. до н. е.¹³.

У подальші роки пивихинська культура привертала увагу й інших дослідників. На карті О. Г. Шапошникової Пивиха межує, з одного боку, з пізнім Трипіллям (С1; С2) та пам'ятками репинського типу, а з іншого — з ямною культурою раннього етапу¹⁴.

В. О. Круц вказує, що на Правобережжі поселення типу Пивихи перекривають територіально розповсюдження пам'яток типу Коломийщини І. Тут у ряді поселень більш пізнього часу трапляються пивихинські матеріали, що дозволяє, на його думку, синхронізувати їх з поселеннями типу Чапаївки і Лукашів, які, в свою чергу, синхронізують з поселеннями міжріччя Дніпра і Південного Бугу (Супшівка, Томашівка, Доброводи, Майданецьке)¹⁵. В. О. Круц вважає, що лукашівська група трипільських пам'яток є синхронною з пізніми пам'ятками культури ямково-гребінцевої кераміки (Пустинка V, Гришівка), а також із Пивихою, що, в свою чергу, дозволяє синхронізувати Пивиху з пізнім етапом культури ямково-гребінцевої кераміки.

Дослідник зауважує, що в кінці лукашівського етапу носії культури пивихинського типу все частіше проникають у район поширення пам'яток лукашівської групи. Це взаємопроникнення, очевидно, і призвело обидві групи населення до взаємної асиміляції та появи пам'яток софіївської групи. В. О. Круц пропонує таку локалізацію: на одній карті — пивихинська культура з одного боку контактує з лукашівським типом, а з іншого — з неолітом ямково-гребінцевої кераміки; а на іншій карті, де представлено софіївський тип, Пивиха зникає¹⁶. Пивиха, на думку вченого, є продовженням пам'яток типу Малюхів бугор, розташованих на Черкащині.

Починаючи з 1986 р. й досьогодні в районі м. Черкаси археологічними розвідками автора та старшого лаборанта Черкаської археологічної інспекції А. В. Деткіна виявлено близько 60 пунктів з пивихинською керамікою. За характером культурного шару та топографією ці поселення можна поділити на дві групи: стаціонарні поселення, що займають корінний берег — гора Валилиця м. Черкаси (рис. 1, 8) та тимчасові стоянки, розміщені на невисоких дюнних підвищеннях неподалік русел річок, скупчення стоянок поблизу сіл Чапаївка, Чехівка, Іркліїв, Вереміївка, Ляшівка, Жовнине, та нині затоплених поблизу сіл Липівське, Железки, Дубинка, Самовиця тощо (рис. 1, 9—18).

Подамо характеристику кераміки, знайденої при обстеженні поселення Придніпровське І (неподалік с. Липівське).

У глині є домішки кварцевого піску, оолітів (залізистих зерен), органічних речовин, мулових утворень, пов'язаних з дрібними мушлями, зерен кварцу, шамоту, іноді зерен граніту. Поверхню зовні і зсередини рівно заглажено, на деяких фрагментах трапляються сліди розцосів до 0,2—0,3 мм, на інших — сліди ангобування. Зовнішній колір світло-коричневий з жовтим, рудуватим і попелясто-сірим відтінками, зсередини — чорного, світло-сірого, світло-коричневого кольорів.

Вінець прикрашено по краю перлиним орнаментом та ямками, деякі перлини мають защіпи. Ряд фрагментів прикрашено вертикальними, горизонтальними і похилими композиціями шнурового орнаменту, рідше — штампом, відбитками гребінки, що чергується з широкими прокресленими смугами, вузькими прокресленими горизонтальними та вертикальними рядами ямок (рис. 4—5).

1993 р. Лісостепова археологічна експедиція при Черкаській археологічній інспекції під час розкопок кургану поблизу с. Дирдине Городищенського р-ну Черкаської обл. відкрила поховання з пивихинською керамікою¹⁷ (рис. 1, 19).

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Пивихинську культуру в Середньому Подніпров'ї представлено відносно невеликою кількістю археологічного матеріалу. Після В. М. Даниленка, котрий у 50-х роках виділив культуру, її дослід-

жували лише В. О. Круц та М. М. Чередниченко. Вони систематизували та узагальнили матеріали пивихинської культури, запропонували свою концепцію її відносної хронології та локалізації.

В цілому, проблема пивихинської культури, в тому числі й на території Середнього Подніпров'я, лишається глибоко не дослідженою. Не відпрацьовано єдиного обґрунтованого погляду щодо вивчення різних її проблем, зокрема виникнення, етапів розвитку, взаємозв'язків із оточуючими культурами. Немає чіткої концепції відносної і абсолютної хронології, потребує поточнення локалізація культури тощо. Значимість пивихинської культури у розв'язанні різних проблем історії давнього населення робить нагальною проблему її вивчення.

¹ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе села Максимовка на Черкащине за 1958 г. // НА ІА НАН України.— 1951 г.— Ф. експ. № 4337.

² Там же.

³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 152.

⁴ Выезжаев Р. И. Отчет о полевых исследованиях Каневского отряда Пороской экспедиции за 1948 г. // НА ІА НАН України.— 1949/35.

⁵ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе...— № 4338.

⁶ Телегин Д. Я. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчужского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская обл.) // НА ІА НАН України.— К., 1959.— № 3217.— С. 17—19.

⁷ Даниленко В. Н. Археологические работы в районе...— № 4339.

⁸ Даниленко В. Н. Энеолит Украины...— С. 227.

⁹ Бондар М. М. Дослідження Канівської комплексної експедиції // АДУ 1968.— Вип. 4.— С. 87, 88.

¹⁰ Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 150—155.

¹¹ Чередниченко Н. Н. О пивихинской культуре Днепровского Левобережья // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Обл. научн. Проект. Семинар 22—23 января 1988 г.— С. 22, 23.

¹² Левченко В. Н. Об утверждении производящего хозяйства в лесостепной зоне Левобережной Украины // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: тез. докл. 3 конф. Молод. Ученых ИА АН СССР, 1986.

¹³ Чередниченко Н. Н. О пивихинской культуре Днепровского...— С. 22, 23.

¹⁴ Шапошникова О. Г. Древнейшие скотоводы степей юга Украины // Эпоха раннего металла в степной полосе Украины.— С. 9, 10.

¹⁵ Круц В. А. Поздне трипольские памятники...— С. 148, 150—153.

¹⁶ Там же.— С. 150—153.

¹⁷ Сиволап М. П., Григор'єв В. П., Деткін А. В. Звіт про розвідки та розкопки Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ.— 1993.— С. 13, 14.

А. В. Лазоренко

ПИВИХИНСКАЯ КУЛЬТУРА В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Одной из малоизученных страниц древней истории Среднего Поднепровья является пивихинская культура, носители которой проживали в этом регионе на заключительном этапе энеолита.

В 1898 г. в одном из курганов с. Сушки Золотоношского р-на Черкасской обл. Е. А. Зноско-Боровским была выявлена керамика, которую впоследствии В. Н. Даниленко охарактеризовал как типичную для Пивихи.

В 1958 г. на основании ранних сборов и раскопок в урочище у горы Пивиха В. Н. Даниленко выделил и дал название культуре. Пивихинская керамика характеризуется многими исследователями и выделяется в свойственную ей группу по составу, форме и орнаменту.

Исследованием культуры занимались в различной степени такие исследователи как О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегин, Н. Н. Чередниченко, Н. Н. Бондарь, В. А. Круц и др.

В пределах Украины уже известно около 100 памятников, где выявлена пивихинская керамика (около 60 памятников обнаружено автором вследствие разведок), но этот материал не получил до настоящего времени надлежащей интерпретации.

Можно констатировать, что эта культура одна из малоизученных на Украине. Не отработано единого научно-обоснованного взгляда в отношении разных ее проблем: происхождения, этапов развития, взаимосвязей с окружающими культурами. Нет четкой концепции относительной и абсолютной хронологии. Требуется уточнения локализация культуры.

A. V. Lazorenko

THE PIVIKHIAN CULTURE IN THE MIDDLE DNIEPER REGION

The Pivikhian culture is one of the by-way pages of the ancient history of the middle basin of the Dnieper. The bearers of this culture were living in this region in the final stage of the Encolithic Age.

In 1898 in one of the tumuli in the Sushki village in the Zolotonosha district of the Cherkasy region, the ceramics was discovered by E. A. Znosko-Borovsky. Later on, V. N. Danilenko characterized it as typical of Pivikha.

In 1958 on the basis of the earlier collections and the excavations in the tract near the Pivikha mountain, V. N. Danilenko marked out the culture and named it. The Pivikhian ceramics is characterized by many investigators and is separated into a peculiar group by its composition, form, and design.

The culture was investigated to a great extent by O. G. Shaposhnikova, D. Ya. Telegin, N. N. Cherednichenko, N. N. Bondar, V. A. Kruts, and others.

It is already known about 100 sites of the Pivichian culture in Ukraine. The author discovered about 60 sites as a result of prospecting, but these materials have not yet a proper interpretation.

We can state that this culture is insufficiently studied. There is no common scientifically grounded viewpoint on the problems of its origin, stages of evolution, and interconnections with the surrounding cultures. There is no clear conception of relative and absolute chronologies. The localization of the culture needs to be defined more exactly.

Одержано 12.12.99

А. О. Владимиров

ІНСТИТУТИ СИНЕДРІВ В ОЛЬВІЇ ТА ПРОЕДРІВ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ В РИМСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються питання щодо місця й характеру установ синедрів Ольвії та проедрів Херсонеса Таврійського в структурах органів управління в римський період.

У дослідженні історії Ольвії та Херсонеса одне з ключових місць займають проблеми державного устрою цих полісів. Ще в останній чверті ХІХ століття в працях академіка В. В. Латишева¹ на базі наявних тоді джерел розглядалися питання державно-політичного розвитку Ольвії та Херсонеса в античну епоху. З розширенням джерельної бази з цієї проблематики деякі положення праць В. В. Латишева в наш час були переглянуті та доповнені². Разом з цим, незважаючи на досить значну увагу, приділену цим питанням у вітчизняній історіографії, окремі моменти структури і функціонування полісних установ все ще залишаються висвітленими недостатньо. Зокрема, ольвійським синедрам не надавалося певної уваги, спеціальної праці з цієї проблеми й досі не існує³. Залишається остаточно не вирішеним і питання щодо місця й характеру установи проедрів в полісній системі Херсонеса.

© А. О. ВЛАДИМИРОВ, 2000